DE THORA VAN HET NIEUWE VERBOND (JER. 31:33) EN DE VERHOUDING TUSSEN OUDE EN NIEUWE TESTAMENT

- 2025 -

ETF
Evangelische Theologische Faculteit, Leuven

© 2025 Mart-Jan Paul, ETF Leuven

Alle rechten voorbehouden.

De Thora van het nieuwe verbond (Jer. 31:33) en de verhouding tussen Oude en Nieuwe Testament

Evangelische Theologische Faculteit, Leuven
Sint-Jansbergsesteenweg 97
3001 Leuven, België

Design
Left Lane
Foto omslag
Shutterstock
Foto Mart-Jan Paul
ETF Leuven

ISBN 9789463961219
www.etf.edu

DE THORA VAN HET NIEUWE VERBOND (JER. 31:33) EN DE VERHOUDING TUSSEN OUDE EN NIEUWE TESTAMENT

Mart-Jan Paul

Door Mart-Jan Paul, hoogleraar Oude Testament,
ter gelegenheid van zijn a.s. emeritaat.

- 4 juni 2025 -

Evangelische Theologische Faculteit, Leuven

Curriculum Vitae

Maarten Jan (Mart-Jan) Paul (1955) werd geboren in Sliedrecht. Na zijn studie theologie in Leiden (hoofdvak Oude Testament) werkte hij in het onderwijs: eerst op een middelbare school in Zoetermeer (1977–1979) en daarna op de Evangelische Hogeschool te Amersfoort (1979–1989). In 1988 promoveerde hij te Leiden met een proefschrift getiteld *Het Archimedisch punt van de Pentateuchkritiek. Een historisch en exegetisch onderzoek naar de verhouding van Deuteronomium en de reformatie van koning Josia* (2 Kon. 22–23). Als predikant diende hij twee gemeenten in de toenmalige Nederlandse Hervormde Kerk (Aalburg, 1989–1994 en Dirksland, 1994–2001). In de periode 2001–2021 doceerde hij Oude Testament aan de Christelijke Hogeschool Ede. Vanaf 2002 werkte hij in deeltijd als eindredacteur van de twaalfdelige serie Studiebijbel Oude Testament. Na de voltooiing hiervan in 2015 actualiseert hij voortdurend de uitleg in de digitale editie, ook met het oog op de Spaanse vertaling. Van 2002 tot 2025 was hij verbonden als deeltijds hoogleraar Oude Testament aan de Evangelische Theologische Faculteit te Leuven.

Hij is medeoprichter van de stichting Network Education Theology en was hiervan bestuurslid in de periode 2006–2024. Vanaf 2014 maakt hij deel uit van de Commissie Theologie van de Gereformeerde Bond en sinds 2018 is hij bestuurslid van het Centrum voor Israëlstudies.

Hij was supervisor van de Nieuwe Bijbelvertaling en vertaler bij de Herziene Statenvertaling.

Van zijn hand verschenen tal van publicaties op het gebied van het Oude Testament en ook enige op het terrein van de praktische theologie.[1]

Hij is getrouwd met Nelleke; zij hebben vier kinderen en zes kleinkinderen.

---

[1] Zie https://mjpaul.nl en https://etfleuven.academia.edu/MartJanPaul.

Samenvatting

Het nieuwe verbond staat aangekondigd in Jeremia 31:31–34 en wordt herhaaldelijk vermeld in het Nieuwe Testament. Een van de beloften is “Ik zal mijn Thora/wet in hun binnenste geven en zal die in hun hart schrijven” (Jer. 31:33). De vraag is: welke Thora is dat? Wat is het onderwijs dat in het hart geschreven wordt? Joden en christenen denken hierover verschillend.

In middeleeuwse polemieken hebben Joden aan christenen verweten dat zij geen recht doen aan de genoemde belofte van Jeremia. Als voorbeeld dient Joseph Kimchi (twaalfde eeuw). Hij staat stil bij de vele wreedheden van de christenen en geeft aan dat zulk gedrag niet past bij de innerlijke besnijdenis van het hart die beloofd is in het nieuwe verbond. Ook komt de auteur met het bezwaar dat de christelijke interpretatie tegenstrijdig is. De boodschap van de christenen zou betekenen dat de Schepper van gedachten is veranderd, want dan gaf Hij de Thora slechts voor een beperkte tijd.

Een tweede voorbeeld van polemiek is het iets latere geschrift Niṣṣaḥon HaYashan / Niṣṣaḥon Vetus. De anonieme auteur geeft aan dat de wijzigingen door de christenen (doop in plaats van besnijdenis, zondag in plaats van sabbat) ingaan tegen Jezus’ eigen woorden dat Hij niet gekomen is om de Thora van Mozes te vernietigen, maar juist om die te vervullen.

In deze afscheidsrede stel ik de vraag welke Thora in Jeremia 31 bedoeld is. Tevens rijst de vraag hoe statisch of dynamisch de wetgeving in het Oude Testament is. Daarbij komt ook het Joodse standpunt van de onveranderlijkheid van de Thora ter sprake.

Daarna gaat de blik naar het Nieuwe Testament. Wat betekent daar trouw aan de Thora? Hoe spreekt het Nieuwe Testament over het nieuwe verbond? Is dat al volledig aangebroken of is er een vervulling in fasen? Daarbij komt ook het Apostelconvent in Handelingen 15 aan de orde, met een speciale regeling voor de gelovigen uit de volken.

Tot slot komen de lijnen bij elkaar door te letten op de gestalten van de Thora in verschillende tijden. Daarbij komt ook de naamgeving “Oude Testament” en “Nieuwe Testament” aan de orde. In de conclusies volgt mijn reactie op de genoemde beschuldigingen aan het adres van de christenen.

De Thora van het nieuwe verbond (Jer. 31:33) en de verhouding tussen Oude en Nieuwe Testament

Mijnheer de rector, mijnheer de decaan, geachte collega's, studenten, familie, vrienden en verdere aanwezigen, het onderwerp "het nieuwe verbond" heeft mijn speciale belangstelling. Dat blijkt ook uit twee proefschriften die aan de ETF Leuven zijn verdedigd, waarbij ik als promotor betrokken was. Michaël De Luca bestudeerde het onderwerp in de kring van de Messiasbelijdende Joden (2020)[1] en Randall Ford ging de geschiedenis van de uitleg in Joodse kring na, van de eerste eeuw tot de middeleeuwen (2023).[2]

Het nieuwe verbond is aangekondigd in Jeremia 31:31–34 en wordt herhaaldelijk vermeld in het Nieuwe Testament. Dat gebeurt bij de instelling van het avondmaal: "Deze drinkbeker is het nieuwe verbond in mijn bloed, dat voor jullie vergoten wordt" (Luk. 22:20; vgl. 1 Kor. 11:25). Paulus spreekt over de dienaars van het nieuwe verbond (2 Kor. 3:6). Een uitvoerige aanhaling van de profetie van Jeremia staat in Hebreeën 8:8–12, en de volgende hoofdstukken geven daarvan een uitwerking (zie ook Heb. 10:16–17). Jezus is de Middelaar van het nieuwe verbond (Heb. 12:24). De uitdrukking "het nieuwe verbond" is zelfs de aanleiding geworden om te spreken over "het Oude Testament" en "het Nieuwe Testament" (n.a.v. 2 Kor. 3).

---

[1] Michaël De Luca, "Quelle « nouvelle alliance » pour les Juifs messianiques ? Une étude comparative de la réception de Jérémie 31:31–34 dans le mouvement juif messianique contemporain" (PhD thesis, ETF Leuven, 2020).
[2] Randall Craig Ford, "'The New Covenant" in Jeremiah 31 in Jewish Literature from the First Century until the Time of Don Isaac Abravanel" (PhD thesis, ETF Leuven, 2023).

In samenhang met het symposium over de onderlinge verhouding tussen die twee gedeelten van de Bijbel is er genoeg reden om nader stil te staan bij het nieuwe verbond.

Binnen dat brede thema wil ik mij richten op de uitdrukking "Ik zal mijn Thora/wet in hun binnenste geven en zal die in hun hart schrijven" (Jer. 31:33). De vraag is: welke Thora is dat? Wat is het onderwijs dat in het hart geschreven wordt? Joden en christenen denken hierover verschillend.[3] Voor Joden is dat natuurlijk de Thora van Mozes, maar christenen verwijzen vaak naar het onderwijs van Jezus en menen dat veel bepalingen van Mozes niet meer van toepassing zijn. Hoe denken Messiasbelijdende Joden hierover?

1. Joodse polemische literatuur

In middeleeuwse polemieken hebben Joden aan christenen verweten dat zij geen recht doen aan de genoemde belofte van Jeremia.

Als voorbeeld dient Joseph Kimchi (ca. 1105–1170).[4] Hij woonde eerst in Spanje en later in Frankrijk. Zijn werk *Sefer ha-Berit* ("Boek van het verbond") is een van de eerste polemische werken in Europa tegen de christenen. Van belang zijn twee argumenten. In de eerste plaats staat Kimchi uitgebreid stil bij de vele wreedheden van de christenen. Hij geeft aan dat zulk gedrag niet past bij de innerlijke besnijdenis van het hart die beloofd is in het nieuwe verbond.

---

[3] Georg Fischer schrijft: "Zurückhaltung ist geboten, alten und neuen Bund einfachhin auf das Verhältnis von Juden- und Christentum zu übertragen. Zum einen wird der Neue Bund den Gläubigen des AT („Haus Israel und Haus Juda" in V 31) versprochen, und zum Anderen gibt es viele Christen, die hinter den Zusagen von V 33f. zurückbleiben – das gilt in besonderem Maße, wenn ‚religiöse' Menschen sich gegen Andere stellen, sich ihnen überlegen fühlen und gehaben und damit aufzeigen, wie sehr es noch an der Umsetzung von Gottes Verheißungen fehlt." *Jeremia 26—52* (Freiburg im Breisgau: Herder, 2005), 175.

[4] Joseph Kimchi is te onderscheiden van zijn bekende zoon David Kimchi (Radak). Zie Frank Talmage, "Kimḥi, Joseph," *Encyclopaedia Judaica,* 2nd ed., 12:157–158. Voor de hier genoemde opvatting, zie Ford, "New Covenant," 165 en 308. De tekst staat ook in F.E. Talmage, ed. *Disputation and Dialogue: Readings in Jewish-Christian Encounter* (New York: Ktav, 1975), 117–118.

> Wie de geboden overtreedt, vermoordt, ontucht pleegt, steelt, onderdrukt, mensen bespot en berooft, is onbesneden van hart. De christenen zijn onbesneden van hart en onbesneden van vlees. Je zult geen Jood vinden die is opgehangen of van wie zijn ogen zijn uitgestoken of van wie een van zijn ledematen is afgehakt vanwege misdaden die hij heeft begaan.

Kimchi wijst daarmee op verkeerd gedrag en op de grote wreedheden die tegenover medemensen bedreven zijn. Die zijn groter dan binnen het Jodendom plaatsvinden.

Hierna komt de auteur met het bezwaar dat de christelijke interpretatie tegenstrijdig is. Christenen aanvaarden de lichamelijke besnijdenis als de letterlijke boodschap van de Thora, maar beweren vervolgens dat Jezus daarna kwam en ons een wet van genade opdroeg, deze figuurlijk uitlegde en de doop introduceerde in plaats van de besnijdenis en de zondag in plaats van de sabbat. Dit zou volgens Kimchi betekenen dat de Schepper van gedachten is veranderd, want dan gaf Hij de Thora slechts voor een beperkte tijd. Gebaseerd op Jesaja 59:21 (waar staat dat de woorden van God tot in eeuwigheid zijn) betoogt Kimchi dat de Thora onveranderlijk is.[5]

Een tweede voorbeeld van polemiek is het geschrift *Niṣṣaḥon HaYashan* / *Niṣṣaḥon Vetus*. Dit werk is een verzameling argumenten tegen het christelijk geloof, afkomstig uit de late dertiende of vroege veertiende eeuw, en wordt in de naamgeving met het woord "oud" onderscheiden van een latere bundel met weerleggingen. De anonieme auteur leefde waarschijnlijk in Duitsland, in het Rheinland.
Sectie 71 bespreekt Jeremia 31:31.[6]

> Hier zeggen de ketters uitdagend dat hij profeteerde over Jezus, die hun vanaf het moment van zijn geboorte een nieuwe Thora gaf, de gruwel van hun doop in plaats van de besnijdenis, en de zondag in plaats van de sabbat. Het antwoord is: Met deze woorden spreken

---

[5] De tekst spreekt over "verbond" en "woorden", maar Kimchi vat die op als verwijzingen naar de Thora.
[6] Voor de tekst, zie Ford, "New Covenant," 170–171 en 309–310.

> ze hun eigen Thora tegen, want in het boek van hun dwaling staat geschreven dat Jezus zelf zei: “Ik ben niet gekomen om de wet van Mozes of de woorden van de profeten te vernietigen, maar om ze te vervullen. Hemel en aarde zullen voorbijgaan, maar er zal niets voorbijgaan van de woorden van Mozes. Wie dan één ding van de woorden van Mozes vernietigt, zal de minste genoemd worden in het Koninkrijk der hemelen” (Matt. 5:17–19).

De schrijver richt zich daarna tegen de christelijke interpretaties in zijn tijd:

> Volgens hun woorden zorgde Jezus er zelf voor dat de Thora van Mozes beknot werd door de besnijdenis, het houden van de sabbat en vele geboden af te schaffen. Want zij zeggen: “En Ik zal een nieuw verbond met hen sluiten” (Jer. 31:31); dit is de nieuwe Thora. [De toelichting] “En niet naar het verbond dat Ik sloot toen Ik hen uit het land Egypte nam” (Jer. 31:32) wil [volgens de christenen] zeggen: niet volgens de Thora die Ik hun al gaf toen Ik hen uit het land Egypte nam. Op deze manier zeggen ze dat Jezus de hele Thora van Mozes heeft afgeschaft.

Er was volgens de auteur van dit polemische geschrift niets mis met de oorspronkelijke Thora:

> David prees de eerste Thora, zoals geschreven staat: “Uw woord is waar vanaf het begin, en elk van uw oordelen is voor eeuwig rechtvaardig” (Ps. 119:160). Bovendien, toen Hij zei: “In het verbond dat Ik met het huis van Israël zal sluiten” (Jer. 31:33), had Hij daar openlijk die nieuwe Thora van Jezus moeten schrijven. Het enige wat Hij echter zegt is: “Ik zal Mijn Thora in hun binnenste geven.” Het is daarom duidelijk dat dit werd gezegd over de Thora die Hij al had gegeven en die ze waren vergeten. Hij beloofde dat Hij die in hun harten zou schrijven, zodat die niet langer zou worden vergeten. Bovendien, waarom zou Hij het huis van Israël en Juda meer noemen dan andere volken?

De conclusie uit deze twee voorbeelden is dat de Thora van de christenen echt een andere Thora is dan die van Mozes en dat Jeremia die nooit bedoeld kan hebben. Kimchi wijst op vormen van geweld die niet passen bij de besnijdenis van het hart. Beide auteurs vinden het onjuist dat de besnijdenis en de sabbat afgeschaft zijn. De Thora is volgens hen niet tijdelijk, maar eeuwig. Wie daarin wijzigingen aanbrengt, kan onmogelijk tot het nieuwe verbond behoren.

De twee voorbeelden zijn genomen uit de polemische Joodse literatuur. De auteur van het tweede geschrift is goed op de hoogte van de Bergrede en hij citeert Jezus' woorden dat Hij de woorden van de Thora niet zal vernietigen of "afschaffen" zoals wij meestal vertalen. Bovendien zegt Jeremia dat God het nieuwe verbond met het huis van Israël en het huis van Juda zal sluiten. Andere volken worden niet genoemd.

Deze beschuldigingen zijn voor mij de aanleiding om te kiezen voor het onderwerp van deze rede. Om tot antwoorden te komen wil ik nauwkeuriger onderzoeken welke Thora in Jeremia 31 bedoeld is en nagaan hoe statisch of dynamisch de wetgeving in het Oude Testament is. Daarbij komt ook het Joodse standpunt van de onveranderlijkheid van de Thora aan de orde.

Daarna richten we de blik op het Nieuwe Testament. Wat betekent daar trouw aan de Thora? Hoe spreekt het Nieuwe Testament over het nieuwe verbond? Is dat al volledig aangebroken of is er een vervulling in fasen? Daarbij komt ook het Apostelconvent in Handelingen 15 ter sprake, met een speciale regeling voor de gelovigen uit de volken.

Ten derde wil ik proberen de lijnen bij elkaar te krijgen en letten op de gestalten van de Thora in verschillende tijden. Daarbij komt ook de naamgeving "Oude Testament" en "Nieuwe Testament" aan de orde. Tot slot komen we terug op de genoemde beschuldigingen aan het adres van de christenen.

2. Vervolging van de Joden in de middeleeuwen

Voordat ik op de exegese inga, is het goed om iets toe te lichten over de polemische toon in de genoemde Joodse geschriften. Er was al eeuwenlang een bestrijding van elkaars standpunten, maar in de middeleeuwen werd de polemiek scherper. In het bijzonder in de tijd van de kruistochten zijn er veel Joden gedood. Bij de eerste kruistocht in 1096 zijn in Duitsland, in Worms, Mainz, Keulen en nog veel meer plaatsen Joden massaal en op wrede wijze om het leven gebracht. Toen de kruisvaarders eenmaal in Jeruzalem aangekomen waren, werden synagogen in brand gestoken, met daarin Joden die bescherming zochten. De overlevenden werden als slaven verkocht. Ook in Frankrijk, Engeland en Spanje braken vervolgingen uit.[7] De Joden kregen de schuld van de pest en zwarte dood. Steeds vaker klonk de beschuldiging dat zij collectief verantwoordelijk waren voor de dood van Jezus. Deze gebeurtenissen hebben gezorgd voor een grotere onderlinge verwijdering tussen Joden en christenen dan voor die tijd meestal het geval was.

Het is ook in deze tijd dat de exegeet Shlomo Yitzchaki, beter bekend als Rashi (1040–1105), de uitleg van Jesaja 53 aanpast. Hij woonde in Frankrijk en hoorde van de slachtingen in het Rheinland.[8] In zijn verklaring geeft hij aan dat het Joodse volk de genoemde lijdende knecht is. Het Joodse volk is als een lam dat ter slachting wordt geleid en zijn mond niet opendoet. Het is tragisch dat vooral de houding van christenen bij Joden zulke reacties en polemiek opriepen.

In zijn algemeenheid geldt: de uitleg van de Schrift gebeurt niet in een vacuüm, maar wordt mede bepaald door gebeurtenissen in de samenleving.

---

[7] Simon R. Schwarzfuchs, “Crusades,” *Encyclopaedia Judaica*, 2nd ed., 5:310–315. Zie ook Mark R. Cohen, *Under Crescent and Cross: The Jews in the Middle Ages* (Princeton: Princeton University Press, 1994).

[8] Joel E. Rembaum, “The Development of a Jewish Exegetical Tradition Regarding Isaiah 53,” *Harvard Theological Review* 75 (1982): 289–311 (vooral 293–295) en Michael Rydelnik, *The Messianic Hope. Is the Hebrew Bible Really Messianic?* (Nashville: B&H Academic, 2010). Zie hoofdstuk 8 “Rashi’s Influence on the Interpreting of Messianic Prophecy,” 112–128.

3. De Thora in het boek Jeremia

Laten we ons na deze historische achtergrond van de polemiek wenden tot de uitleg van Jeremia 31:33. Op zich kan het woord "thora" onderwijs in algemene zin betekenen en daarom is het nodig het gebruik van het woord in het boek Jeremia en in de directe context te onderzoeken.[9] In het bijzonder letten we op de zinnen die verwijzen naar de Thora van God.

Van belang zijn dan de volgende negen verzen:
Jer. 6:19 "Mijn wet, die hebben zij verworpen."
Jer. 8:8 "Hoe kunt u dan zeggen: Wij zijn wijs, en de wet van JHWH is bij ons!"
Jer. 9:12[V13] "Omdat zij mijn wet verlaten hebben die Ik hun had voorgehouden."
Jer. 16:11 "Mij echter hebben zij verlaten en zij hebben mijn wet niet in acht genomen."
Jer. 26:4 "Als u niet naar Mij wilt luisteren door te wandelen volgens mijn wet, die Ik u heb voorgehouden."
Jer. 31:33 "Ik zal mijn wet in hun binnenste geven en zal die in hun hart schrijven."
Jer. 32:23 "maar zij hebben niet geluisterd naar uw stem en hebben niet volgens uw wet gewandeld. Alles wat U hun geboden had om te doen, hebben zij niet gedaan."
Jer. 44:10 "Volgens mijn wet en volgens mijn verordeningen die Ik u en uw vaderen gegeven heb, hebben zij niet gewandeld."
Jer. 44:23 "Vanwege het feit dat u (…) niet geluisterd hebt naar de stem van JHWH en niet volgens zijn wet, volgens zijn verordeningen en volgens zijn getuigenissen gewandeld hebt."

Uit dit overzicht blijkt dat een uitdrukking "mijn Thora" of "uw Thora" verwijst naar een bestaande wet, en dat parallel daarmee woorden als "geboden," "verordeningen" en "getuigenissen" gebruikt worden. Tevens blijkt dat de geadresseerden zich daaraan niet gehouden hebben.

---

[9] Peter Enns, "Law of God," *NIDOTTE*, 4:893-900.

Dit past bij de boodschap van Jeremia dat het volk het verbond verbroken heeft. Dit komt in het bijzonder in hoofdstuk 11 naar voren: "Vervloekt is de man die niet luistert naar de woorden van dit verbond, dat Ik uw vaderen geboden heb op de dag dat Ik hen geleid heb uit het land Egypte" (11:3–4). Vanwege de ongehoorzaamheid bracht God de straffen van het verbond over het volk (11:8). Uit alles blijkt dat het huis van Israël en het huis van Juda het verbond verbroken hebben dat God met hun vaderen gezworen had (11:10).

Ditzelfde staat in Jeremia 31: "niet zoals het verbond dat Ik met hun vaderen gesloten heb op de dag dat Ik hun hand vastgreep om hen uit het land Egypte te leiden – Mijn verbond, dat zij verbroken hebben, hoewel Ik hen getrouwd had [of: hun Meester/Echtgenoot was], spreekt JHWH" (31:32).

Uit dit overzicht is duidelijk dat een specifiek verbond met bepalingen bedoeld wordt, uit de tijd van de uittocht uit Egypte, en niet slechts allerlei onderwijs of losstaande wetten.[10] Dat verbond is verbroken door ongehoorzaamheid aan de bepalingen ervan.

4. Een verbroken en een nieuwe Thora in Jeremia 31:31–34

Het genoemde verbond aan de Sinaï is door de Israëlieten verbroken. Houdt dit dan in dat het verbond geheel voorbij is? Het is opvallend dat dit Sinaïtische verbond op andere plaatsen een blijvend ("eeuwig") verbond genoemd wordt; dit gebeurt vanuit het perspectief van God. Zo klinken in de Richterentijd in Bochim de woorden "Ik heb gezegd: Ik zal mijn verbond met u niet verbreken, voor eeuwig" (Richt. 2:1). In Psalm 111 zegt de dichter "Hij gedenkt voor eeuwig zijn verbond" en "Hij heeft zijn verbond voor eeuwig geboden" (111:5,9). Het kan door mensen wel worden verbroken,

[10] Femi Adeyemi maakt echter een duidelijk onderscheid met de Thora van Mozes en ziet de beloofde Thora in het hart als de wet van Christus (Gal. 6:2). Dit gebeurt in overeenstemming met zijn dispensationalistische visie. *The New Covenant Torah in Jeremiah and the Law of Christ in Paul* (New York: Peter Lang, 2014).

maar daarmee wordt het niet opgeheven. Dat blijkt ook uit de straffen die kunnen volgen na overtreding. Denk aan de vele waarschuwingen in Leviticus 26 en Deuteronomium 28.

Wanneer de straf voltrokken wordt, is er voor veel individuele Israëlieten geen herstel mogelijk. De situatie is soms zeer spannend, zoals in Exodus 32, waar God aangeeft met Mozes verder te willen gaan, terwijl het volk Israël vernietigd zal worden (Ex. 32:10). Ook in de tijd van Jeremia en Hosea is de toekomst van het volk zeer onzeker. Toch is na zware straffen voor het volk, of voor het overblijfsel daarvan, weer herstel mogelijk. Zo staat er: "Wanneer zij hun ongerechtigheid zullen belijden, met de ongerechtigheid van hun vaderen, hun trouwbreuk die zij tegen Mij gepleegd hebben (…), dan zal Ik mijn verbond met Jakob gedenken. En ook mijn verbond met Izak, en ook mijn verbond met Abraham zal Ik gedenken" (Lev. 26:40–42). Hier blijkt dat er continuïteit is in de relatie vanwege eerdere verbonden met de aartsvaders. Dat komt ook tot uiting in Deuteronomium 4:29–31 en 30:1–10. De eerste passage verwijst naar het verbond met de vaderen. De tweede passage veronderstelt ballingschap als gevolg van ongehoorzaamheid. In geval van bekering van het volk zal de straf opgeheven worden en volgt weer terugkeer naar het Beloofde Land. Opmerkelijk is de belofte: "Jhwh, uw God, zal uw hart en het hart van uw nageslacht besnijden, om Jhwh, uw God, lief te hebben met geheel uw hart en met heel uw ziel, zodat u leven zult" (30:6). Dit is een belofte die opvallend veel lijkt op de belofte van het nieuwe verbond in Jeremia 31.[11] Dat perspectief komt ook naar voren in de belofte aan de ballingen van Juda (die vergeleken worden met goede vijgen): "Ik zal hun een hart geven om Mij te kennen, dat Ik Jhwh ben, en zij zullen Mij tot een volk zijn en Ik zal hun tot een God zijn" (Jer. 24:7).

Dit alles betekent dat mensen het verbond wel kunnen verbreken, maar dat God trouw blijft aan eerdere toezeggingen, al kan Hij dat doen via een klein overblijfsel van het volk.[12] Het valt te verwachten dat er daarom veel

---

[11] Mart-Jan Paul, "Circumcision of the heart in Deuteronomy 30:6," in *The Vitality of Evangelical Theology: Celebrating ETF Leuven at 40*, ed. A.J. Beck, J. de Kock, S.C. van den Heuvel (Leuven: Peeters, 2022), 41–52.

[12] Voor heil via het overblijfsel van het volk, zie bijvoorbeeld Jes. 4:2–3; 10:20–22; 11:16; Ezech. 11:13,16–21.

continuïteit is in het beloofde nieuwe verbond. De volgende overwegingen zijn daarbij van belang. Het betreft Gods houding tot hetzelfde volk: de twaalf stammen van Israël (31:31–32). Er is ook een duidelijke verbinding met het reeds genoemde Deuteronomium 30:1–10, waar terugkeer uit een toekomstige ballingschap beloofd wordt in relatie met bekering en besnijdenis van het hart. Opmerkelijk is ook de overeenkomst in verbondsformule: "Ik zal u tot mijn volk aannemen en Ik zal u tot een God zijn". De woorden komen voor bij het begin van de aankondiging van het mozaïsche verbond (Ex. 6:7[V6]), bij de verbondsvernieuwing in Moab (Deut. 29:12[V13]) en bij de belofte van het nieuwe verbond (Jer. 31:33). Continuïteit is er ook in het spreken over de kennis van God en over de vergeving van de Israëlieten. Jhwh leidde zijn volk uit met sterke hand en sloot een verbond met zijn volk, zodat het Hem zou kennen (Ex. 14:31; 16:12; 19:4–5). Het kennen van God impliceert gehoorzaamheid aan het verbond. Continuïteit komt ook naar voren in vergeving van schuld. In het hele Oude Testament is die vergeving een fundamentele zaak (Lev. 16; 2 Kron. 7:14; Jer. 5:1; 31:34), waarbij ook van belang is te beseffen dat die allerminst vanzelfsprekend is (Ex. 23:21; Joz. 24:19). Ook de eigenschappen van innerlijke gehoorzaamheid, onderlinge gemeenschap en vergeving werden in het verbond met de vaderen genoemd.

Vanuit deze overeenkomsten kunnen we spreken over verbondsherstel en een vernieuwing van de relatie. Dat gebeurt met een nieuw verbond, maar de inhoud ervan vertoont continuïteit met het eerdere verbond, zodat er in zekere zin sprake is van een vernieuwd verbond.[13]

Toch zijn er ook nieuwe aspecten. Het verschil tussen het mozaïsche en het nieuwe verbond zit vooral in de verinnerlijking van de wet. Niet langer staat de zonde met ijzeren stift en diamanten punt in het hart gegrift (Jer. 17:1), maar God zal zijn wet in het hart schrijven (31:33). Dit duidt op de bereidheid Gods geboden te gehoorzamen. Dit element van innerlijke vernieuwing staat ook in Jeremia 32:39–40, waar Jhwh ontzag voor Hem

[13] Mart-Jan, Paul, "The New Covenant in the Context of the Book of Jeremiah," in *Covenant: A Vital Element of Reformed Theology*, ed. Hans Burger, Gert Kwakkel, Michael Mulder (Leiden: Brill, 2022), 124–146.

verbindt met de gave van een eeuwig verbond (vgl. ook 50:5 voor de typering "eeuwig verbond"). Een tweede element dat nieuw is, is de aard van de schuldvergeving. Deze was onder het mozaïsche verbond tijdelijk (waardoor er steeds weer offers nodig waren), terwijl er in het geval van het nieuwe verbond sprake is van definitieve schuldvergeving. In de derde plaats is er bij het volk een belangrijke uitbreiding: iedereen van de verbondsgemeenschap kent God en deelt in die zegen (31:34).

Op deze punten is er sprake van discontinuïteit en in de tekst zelf wordt het verschil benadrukt (31:32 "niet zoals…"), vermoedelijk omdat deze aspecten in het boek Jeremia een fundamentele rol spelen en samenhangen met de oorzaken van de verbondsbreuk. Over het algemeen domineert echter de continuïteit. Op taalkundige gronden kan "nieuw" in "een nieuw verbond" niet worden opgevat als "vernieuwd," maar inhoudelijk kunnen wij wel hieraan denken. In het nieuwe verbond bewerkt Jhwh de vervulling van het ideaal van het verbond dat bij de Sinaï gesloten is. Om die reden kunnen we spreken over een "vernieuwd" verbond, dat enerzijds aansluit bij het oude, maar anderzijds nieuwe en verdiepende aspecten bevat.

De relatie tussen God en Israël blijft bestaan, zoals ook blijkt uit de belofte dat Israël Gods volk blijft zolang de hemellichamen functioneren en de afwisseling van dag en nacht bestaat (31:35–37; 33:20–26).[14]

Ter vergelijking dient Jezus' uitspraak "Een nieuw gebod geef Ik jullie, namelijk dat jullie elkaar liefhebben; zoals Ik jullie liefgehad heb, moeten jullie ook elkaar liefhebben" (Joh. 13:34). Op zich is het gebod tot liefde niet nieuw, maar de relatie met Jezus' liefde geeft extra diepte. Hij heeft zijn volgelingen immers lief tot het uiterste (Joh. 13:1). De liefde die Hij vraagt, is een vrucht van de Geest (Gal. 5:22). Toch is die liefde niet compleet nieuw, want op allerlei plaatsen in het Oude Testament wordt die ook gevraagd (bijv. Lev. 19:18).

---

[14] Jack R. Lundbom biedt na zijn exegese twee excursen: "The New Covenant in the Literature of Judaism, including Qumran" en "The New Covenant in the New Testament and Patristic Literature to A.D. 325," in *Jeremiah 21—36: a New Translation with Introduction and Commentary* (New York: Doubleday, 2004), 472–482.

5. Statische of dynamische wetgeving in het Oude Testament

Vanwege de latere Joodse discussies over de onveranderlijkheid van de Thora wil ik enige voorbeelden behandelen van beperkte aanpassingen. Die voorbeelden betreffen het boek Genesis, het boek Deuteronomium en de bouw van de tempel.

5.1 Het boek Genesis

Jeremia noemt de wetgeving die bij de Sinaï gegeven is. Die betreft echter niet de oudste normen in de omgang tussen God en mens, want ook in de periode daarvoor had God zich laten kennen en betoonden mensen hun toewijding en respect. Daarover zijn we echter minder goed geïnformeerd. In de compositie van de Pentateuch wordt de wetgeving bij de Sinaï uitvoerig genoemd en is die in Genesis waarschijnlijk bewust weggelaten. Toch wordt die verondersteld. Het is duidelijk uit de historische beschrijvingen dat de doodslag van Kaïn ongeoorloofd was (Gen. 4:6–12), evenals de dronkenschap van Noach (Gen. 9:20–27). We lezen meermalen over offers, maar hoe wist men hoe en wanneer die gebracht moesten worden? Bij de ark van Noach worden er reine en onreine dieren vermeld (Gen. 7:2–9), maar hoe kende men het onderscheid?

Ook blijkt dat de halve leugen van Abraham, dat Sara zijn zuster was, onjuist gedrag was (Gen. 12:11–20; 20:1–18). Toch lezen we daar niet allerlei wetten en regels. Ze waren er wel, en daardoor was het gedrag van "rechtvaardigen" bekend, waarvan er onder de inwoners van Sodom en Gomorra minder dan tien waren (Gen. 18:23–33).[15]

Een glimp van de rechtsregels uit die tijd komen we tegen in Genesis 26. Daar spreekt God tot Izak: "Want Abraham heeft naar Mij geluisterd en zich gehouden aan wat Ik hem opdroeg, aan mijn geboden, voorschriften en regels" (26:5). Welke geboden, voorschriften en regels dat precies waren,

[15] Vergelijk de typering in Gen. 18:19 "opdat hij [= Abraham] aan zijn kinderen en zijn huis na hem bevel zou geven om de weg van JHWH in acht te nemen, door gerechtigheid en recht te doen."

weten we niet, maar ze waren er wel (ook al zijn hier mogelijk latere termen gebruikt).[16]

In de boeken Exodus en Leviticus staan veel voorschriften die bedoeld zijn voor Israël en voor het wonen in het land Kanaän. De voorschriften kregen daarmee een actuele spits.

5.2 Deuteronomium

Vergelijking laat verschuivingen van de wetgeving bij de Sinai (Ex. 20-23), naar bepalingen in Leviticus en het latere boek Deuteronomium zien.[17] Het boek Deuteronomium is grotendeels een herhaling en inscherping van de eerdere wetgeving, circa 38 jaar daarvoor. Toch zijn er ook enige wijzigingen. In Exodus 20:24–26 staat de bepaling dat de Israëlieten lokale altaren van aarde of steen mogen bouwen. In Deuteronomium 12 komt de aanscherping dat de offers niet overal meer gebracht mogen worden, maar dat er in de toekomst een plaats in het beloofde land zal zijn, waarheen men moet gaan voor de offers en de grote feesten. Ook blijkt in Deuteronomium 17:14–20 de nieuwe mogelijkheid dat het volk een koning krijgt.

5.3 Tabernakel en tempel

Een latere aanpassing is de vervanging van de tabernakel door de tempel. In de eerste Bijbelboeken staat niets over de bouw van een tempel. Dat blijkt ook wel uit Gods reactie op Davids plannen (2 Sam. 7:4–7). Toch mag Salomo, de zoon van David, een tempel bouwen. Dit heiligdom vertoont allerlei overeenkomsten met de tabernakel, maar is ook in veel opzichten anders. De tempel werd gebouwd op de berg Sion in Jeruzalem, en het is deze plaats die een bijzondere positie heeft gekregen in de geloofsbeleving

---

[16] Bruce K. Waltke schrijft: "The narrator means either the teachings of piety and ethics known by the patriarchs prior to Moses or more probably the whole law of Moses. Genesis is part of the Pentateuch and should be interpreted within that context. In Deut. 11:1 the same list of terms refer to the whole law of Moses." *Genesis: A Commentary* (Grand Rapids: Zondervan, 2001), 368. Cf. Mart-Jan Paul, "Oral Tradition in the Old Testament and Judaism," in *Sola Scriptura: Biblical and Theological Perspectives on Scripture, Authority, and Hermeneutics*, ed. Hans Burger, Arnold Huijgen, Eric Peels (Leiden: Brill, 2018), 123–136.
[17] Benjamin Kilchör, *Mosetora und Jahwetora. Das Verhältnis von Deuteronomium 12–26 und Exodus, Levitikus und Numeri*. BZABR 121 (Wiesbaden: Harrassowitz, 2015).

van Israël en het Joodse volk (zoals blijkt uit de pelgrimsliederen Ps. 120–134) en in de heilsprofetieën. Ook in het latere Jodendom heeft de tempel een centrale functie, maar toch gaat het hier om een ander heiligdom dan de tabernakel, zoals beschreven in de Thora. Bovendien heeft David de muzikale eredienst sterk vernieuwd, door liederen en door indeling van de zangers (1 Kron. 25).

De conclusie is dat God in de loop der tijden allerlei voorschriften geeft, maar dat die op bepaalde punten aangepast kunnen worden aan nieuwe historische situaties. Dit is echter een meer historische lezing dan in het Jodendom gangbaar is. Dit roept de vraag op in welke mate het Jodendom erkent dat aanpassingen aan de Thora mogelijk zijn.

6. Joodse visie op onveranderlijkheid van de Thora

In de *Encyclopaedia Judaica* staat in het artikel over de Thora ook een stuk over de eeuwigheid van de Thora. Het heet "Eternity (or Nonabrogability)."[18] De laatste term duidt op de onmogelijkheid de wet te beëindigen. Er is weliswaar geen Bijbeltekst die dit aangeeft voor heel de Thora, maar er zijn wel veel wetten die vergezeld worden van uitdrukkingen als "een eeuwige verordening, al uw generaties door" (bijv. Lev. 3:17).

Philo van Alexandrië zag de eeuwigheid van de Thora als een metafysisch principe, voortkomend uit de overeenstemming van de Thora met de natuur. Mede onder invloed van de Hellenistische cultuur geloofde hij dat de wetten en bepalingen van de Thora "in alle toekomstige eeuwen zullen blijven, alsof ze onsterfelijk zijn, zolang de zon en de maan en de hele hemel en het universum bestaan"[19] (vgl. Jer. 31:35–37). Het geloof in de eeuwigheid van de Thora komt ook voor in apocriefe werken (bijv. Baruch 4:1; Psalmen van Salomo 10:4) en bij Josephus.[20]

---

[18] Warren Harvey, "Torah," *Encyclopedia Judaica,* 2nd ed., 20:44–45.
[19] Philo, *Het leven van Mozes*, II,14. https://www.earlyjewishwritings.com/text/philo/book25.html.
[20] Josephus, *Tegen Apion*, 2:277.

Door de opkomst van de politieke macht van het christendom en de islam, twee godsdiensten die probeerden de Joden te bekeren en argumenteerden dat bepaalde geboden van de Thora afgeschaft waren, werd binnen het Jodendom de vraag naar de eeuwigheid van de Thora urgent, evenals de vraag of delen ervan buiten werking gesteld konden worden.
Daar zijn verschillende antwoorden op gegeven. De invloedrijke geleerde Maimonides (1138–1204) heeft in zijn bekende dertien geloofsartikelen bepalingen opgenomen over de goddelijke status van de Thora van Mozes. Het negende artikel luidt: "Ik geloof met volkomen vertrouwen dat deze Thora niet zal worden gewisseld en dat er nooit een andere Thora van de Schepper zal zijn."[21]

De meeste rabbijnen leerden dat de Thora zou blijven bestaan in de toekomende wereld, hoewel sommigen van mening waren dat er enige vernieuwingen doorgevoerd zullen worden in de messiaanse tijd. In Midrasj Genesis Rabba 98:9 is sprake van dertig nieuwe bepalingen (*mitzvot*) die door de messiaanse koning gegeven zullen worden.[22]

Opmerkelijk is het standpunt van enige rabbijnen in Midrasj Leviticus Rabba 9:7 "In de toekomst zullen alle offers afgeschaft worden, maar het dankoffer zal niet worden afgeschaft. Alle gebeden zullen worden afgeschaft, maar de dankzegging zal niet worden afgeschaft."[23] Dit standpunt wordt gebaseerd op Jeremia 33:11, een tekst die gaat over de vreugde en de dankzegging.

Toch worden niet slechts in de toekomst enige aanpassingen van de Thora verwacht. In de mondelinge Thora blijkt steeds het zoeken naar actualiseringen van Gods geboden voor het dagelijkse leven. In veranderende tijden zijn soms nieuwe bepalingen nodig.

Binnen de Joodse traditie zijn er voorbeelden bekend van bepalingen die tegen de schriftelijke Thora ingaan. In de eerste eeuw heeft Hillel de

---

[21] Maimonides heeft deze dertien artikelen geformuleerd in zijn uitleg van de Misjna, traktaat Sanhedrin, hoofdstuk 10. Vergelijk https://en.wikipedia.org/wiki/Jewish_principles_of_faith. In de Yigdal hymne wordt dagelijks gezongen "God zal zijn eeuwige Thora niet veranderen of vervangen door een andere." https://en.wikipedia.org/wiki/Yigdal.
[22] https://www.sefaria.org/Bereshit_Rabbah.98.9?lang=bi.
[23] https://www.sefaria.org/Vayikra_Rabbah.9.7?lang=bi.

prosbul/prozbul uitgevaardigd, die de kwijtschelding van leningen met het sabbatsjaar ongedaan maakt.[24] Recentere voorbeelden zijn de afschaffing van het leviraatshuwelijk[25] en van polygamie in Israël. Het opperrabbinaat van de staat Israël verbood in 1950 de praktijk van het leviraatshuwelijk. Hoewel polygamie in de Bijbel toegestaan is, en ook lange tijd in sommige Joodse gemeenschappen praktijk was, zijn er ook allerlei verboden uit de geschiedenis bekend. In de staat Israël werd bigamie officieel verboden in 1951, hoewel immigranten met meer dan één vrouw die status mochten behouden.[26]

Wat zijn de consequenties hiervan voor de uitleg van Jeremia 31? Het is duidelijk dat gedoeld wordt op de wetgeving aan de Sinaï en op het toen gesloten verbond dat in later tijd verbroken is. Dat verbreken is door mensen gebeurd, maar God blijft blijkbaar trouw aan zijn eerdere beloften. Hij belooft hier een nieuw verbond in de toekomst, waarbij het niet langer mogelijk is dat de Israëlieten het verbond verbreken. Hij zorgt voor een innerlijke gehoorzaamheid, zodat trouw aan de bepalingen van de Thora gerealiseerd wordt.

Binnen het Jodendom is er een diep besef van de blijvende geldigheid van de Thora en het verwijt klinkt dat de christenen daar anders over denken. Dit besef ligt wel in het verlengde van de besproken oudtestamentische gegevens, maar is toch een verdere ontwikkeling. Vanuit het Joodse denken is er echter ruimte om te denken aan bepaalde aanpassingen in de loop der tijden, en het is ook mogelijk dat de Messias nieuwe bepalingen uitvaardigt.

7. Andere profeten over een toekomstig verbond

Hoewel Jeremia het enige oudtestamentische boek is dat expliciet over het nieuwe verbond spreekt, komt ook in andere Bijbelboeken een toekomstig verbond naar voren dat zich onderscheidt van het verbond aan de Sinaï.

---

[24] Aaron Rothkoff, “Prosbul,” *Encyclopaedia Judaica,* 2nd ed., 16:586–587.
[25] Menachem Elon, “Levirate marriage,” *Encyclopaedia Judaica,* 2nd ed., 12:725–728.
[26] Moshe David Herr, “Monogamy,” *Encylopaedia Judaica,* 2nd ed., 14:447–448.

Daarbij is ook van belang dat Jeremia tevens de term "eeuwig verbond" gebruikt (32:40; 50:5). In Hosea 2:20[V17] is sprake van een verbond voor Israël met de dieren, zodat Israël in staat is in vrede te leven. In de volgende verzen staat dat de Israëlieten JHWH toegewijd zullen zijn. Ook klinkt de belofte dat Hij het volk zal genezen van ontrouw (14:5). In Jesaja staat de belofte: "want Ik zal met u een eeuwig verbond sluiten: de betrouwbare gunstbewijzen aan David" (Jes. 55:3). De Knecht/Dienaar van JHWH wordt aangeduid als een "verbond voor het volk" (Jes. 42:6; 49:8).[27] Via de Knecht sluit God een nieuw verbond met Israël.

Ezechiël signaleert dat Juda het verbond heeft verbroken, maar kondigt ook Gods herstel van de relatie aan (Ezech. 16:59–63): "Ik zal met u een eeuwig verbond sluiten" (vs. 60). De oorzaak van de ellende ligt in het menselijke hart. In 11:19 staat de toezegging: "Ik zal hun één hart geven en een nieuwe geest in hun binnenste." De zonden worden vergeven en is er verzoening (16:63). Het verbond wordt elders aangeduid als "een verbond van vrede," waarin God veiligheid en zegen schenkt (34:25–31). Ook wordt opnieuw gesproken over "een eeuwig verbond" (37:26).

Hoewel de benaming "een nieuw verbond" alleen in Jeremia 31 voorkomt, blijkt uit dit overzicht dat meer profeten een nieuwe heilsfase van verbondsherstel en vernieuwing aankondigden, elk met eigen woorden. Inhoudelijk is het goed de boodschappen op elkaar te betrekken.

Ook is van belang dat andere volken delen in het heil. Jesaja voorziet een tijd waarin de volken naar Jeruzalem zullen komen om daar JHWH te dienen en zich door Hem te laten onderwijzen (2:1–4). De kustlanden zullen uitzien naar het onderricht van de Knecht (42:4). De volken op aarde zullen tot het inzicht komen dat er maar één God is: JHWH, de Schepper van hemel en aarde (45:23). Allerlei vreemdelingen zullen God dienen in de tempel. Zijn huis zal een huis van gebed genoemd worden voor alle volken (56:7) – een

---

[27] De vertaling "verbond met de mensen" in Jes. 42:6 en 49:8 door de NBV betrekt het verbond met Israël op alle volken. NBV21 heeft dit terecht verbeterd in "verbond met het volk." Mart-Jan Paul, "The Servant as Covenant and Light: Isaiah 42:6 and 49:6, 8." In *Israel as a Hermeneutical Challenge*, edited by Arco den Heijer, Koert van Bekkum, Michael Mulder (te verschijnen).

tekst die op veel hedendaagse synagogen te vinden is. De volken zullen van verre naar Jeruzalem komen en de Israëlieten, het volk van God, dienen (66:20a, vgl. Ezech. 47:22–23) en zo volledig delen in de dienst aan de God van Israël, dat Hij uit de volken zelfs priesters en levieten zal aanstellen (66:20b–21).

Ook de profeet Zacharia ziet wereldwijde consequenties. De roep klinkt om terug te keren naar Jhwh, zodat Hij ook zal terugkeren naar zijn volk (1:3,16–17; 2:14[V10]). In deze belofte worden buurvolken betrokken als zij zich bij Hem voegen (2:15[V11]). Zij zullen meehelpen de tempel te herbouwen (6:15). Veel volken en naties zullen Jhwh zoeken in Jeruzalem (8:20–23). Zelfs Filistijnen, ooit vijanden, zullen na hun reiniging bij Gods volk horen (9:7) en overgeblevenen van vijandige volken zullen in Jeruzalem het Loofhuttenfeest vieren (14:16).

De conclusie kan zijn dat de nieuwe werkelijkheid voor Israël, de realisatie van het nieuwe verbond, volgens diverse profeten ook inhoudt dat andere volken mogen delen in die zegen.[28]

8. Trouw aan de Thora in het Nieuwe Testament

Na deze verkenning in het Oude Testament en het Jodendom, is het tijd om naar het Nieuwe Testament te gaan. Terwijl veel christenen de indruk hebben dat de Thora afgeschaft is, en het begrijpelijk is dat Joden die opvatting bij christenen constateren, zijn er ook veel aanwijzingen in het Nieuwe Testament dat de Thora hoog gewaardeerd wordt. Daarbij is van belang dat het Griekse woord *nomos* in onze vertalingen meestal met 'wet' vertaald wordt, maar dat voor Joodse lezers de Thora bedoeld wordt, de eerste Bijbelboeken. In de "Bergrede" verklaart Jezus dat Hij niet gekomen is om de Thora of de Profeten af te schaffen, maar om te vervullen. Niet één jota of tittel zal voorbijgaan, totdat alles gebeurd zal zijn. Wie een van de geringste geboden afschaft, zal de geringste genoemd worden in het

[28] Voor de desbetreffende passages in Jeremia, zie par. 13.

Koninkrijk der hemelen (Matt. 5:17–19). De Heiland citeert vaak de Thora en kent de Tien Geboden een gezaghebbende plaats toe (Matt. 19:17–19; 22:36–40). De Bergrede bevat wel specifieke interpretaties en toepassingen, maar vormt geen nieuwe Thora.[29] Ook schaft de Heiland geen enkel gebod van Mozes af.

Toch heeft Jezus een bijzonder gezag dat uitstijgt boven de vroegere bepalingen. Hij is Heer van de sabbat en heeft het recht de regels ervan te bepalen (Matt. 12:8). Hij is Gods Zoon en zal eenmaal rechtspreken over de mensen. Aan het eind van de Bergrede noemt Hij twee bouwers, waarvan de ene wijs is en de andere dwaas. Zij worden beoordeeld naar hun daden: "Ieder die deze woorden van Mij hoort en ze doet" (Matt. 7:24–27). Het betekent dat Jezus' woorden een bijzonder gezag hebben en de afloop van het oordeel bepalen.

Ook Paulus noemt de Thora heilig en van blijvende geldigheid (Rom. 3:31; 7:12,14,16). Wanneer hij bij de gemeente van Jakobus in Jeruzalem komt, krijgt hij te horen: "U ziet, broeder, hoeveel duizenden Joden er zijn die geloven; en zij leven vol overtuiging volgens de Thora" (Hand. 21:20).

Daarna komen de broeders in Jeruzalem met enige opmerkingen. Het gerucht gaat dat Paulus de Joden leert van de wet af te vallen, namelijk dat de Joden niet meer naar de wet van Mozes behoeven te leven en ook de besnijdenis niet meer nodig is (vs. 21). Dat is een ernstige beschuldiging. Daarom doen de leiders in Jeruzalem een voorstel. Zij hebben vier mannen die een gelofte gedaan hebben (waarschijnlijk een nazireeërgelofte; Num. 6). Deze mannen gaan een offer brengen in de tempel en laten hun haar scheren. Zou Paulus daaraan mee willen doen? De apostel was hiermee vertrouwd. Volgens Handelingen 18:18 deed hij dit zelf ook een keer: in de plaats Kenchreeën schoor hij zijn hoofd, want hij had een gelofte gedaan. De apostel accepteert het voorstel. Hij heiligt zich en doet zeven dagen mee met deze vier mannen (21:26–27).

---

[29] Mart-Jan Paul, *Mattheüs: Bijbelverklaring met Joodse en archeologische achtergronden* (Apeldoorn: Labarum, 2025), 80–83 en 92.

Paulus was een Jood en is ook zo steeds blijven leven. Hij besneed Timotheüs (Hand. 16:3). Hij noemt zich een farizeeër (23:6) en verklaart niet gezondigd te hebben tegen de wet van de Joden of tegen de tempel (25:8). Hij heeft niets gedaan tegen de vaderlijke gewoonten (28:17).[30] Paulus en de Joodse gelovigen in Jezus hebben vastgehouden aan de wetten van Mozes, en ook aan de offers (24:17). Die houding van trouw aan de wet blijkt ook uit het getuigenis over Ananias in Damascus: "een godvrezend man volgens de Thora, die een goed getuigenis had van alle Joden die daar woonden" (22:12).

Die leefwijze van Joodse gelovigen in Jezus is nog geruime tijd daarna doorgegaan. Eusebius noemt de eerste vijftien leiders van de christelijke gemeente te Jeruzalem, van de tijd van Jakobus tot aan de opstand van Bar Kochba (132–135 n.Chr.). Deze leiders of bisschoppen waren allen "van de besnijdenis".[31] Groepen als de Ebionieten en de Nazoreeën hielden aan de besnijdenis vast.[32] Ook Justinus Martyr beschrijft zulke Joodse gelovigen in Christus.[33]
Wanneer we daarop letten, is er geen probleem met de houding tegenover de Thora. Deze Joden waren Thoragetrouw. Zij brachten de voorschriften uit de tijd van Mozes in praktijk. Hun geloof in Jezus als Messias bracht daarin geen verandering.

9. Het nieuwe verbond in het Nieuwe Testament

Deze nadruk op de continuïteit roept uiteraard ook de vraag op naar de veranderingen die zijn opgetreden en naar de betekenis van het nieuwe verbond.

---

[30] Zie hiervoor Oskar Skarsaune en Reidar Hvalvik (ed.), *Jewish Believers in Jesus: The Early Centuries* (Peabody: Hendrickson, 2007), 55–153.
[31] Eusebius, *Kerkgeschiedenis*, 4.5.
[32] Skarsaune en Hvalvik, *Jewish Believers*, 427–428, 451, 472.
[33] Justinus, *Dialoog met Trypho*, 47.

De tekst uit Jeremia over het nieuwe verbond wordt in het Nieuwe Testament diverse malen aangehaald.[34] Wanneer Jezus het avondmaal instelt, neemt Hij de beker op en zegt: "Deze drinkbeker is het nieuwe verbond in mijn bloed" (Luk. 22:20). Hiermee geeft Hij aan dat het door Jeremia voorzegde nieuwe verbond ingaat. We kunnen ook zeggen: het verbond gaat in bij de kruisiging van Jezus, wanneer Hij Borg wordt van een beter verbond (Heb. 7:22,27). Het feit dat het avondmaal juist tijdens het Pesachfeest plaatsvindt, toont ook dat hiermee het mozaïsche verbond wordt vervuld. De vroegere betekenis wordt verrijkt en verdiept. Het feit dat Jezus na de instelling van het avondmaal zijn leven geeft, houdt in dat Hij het Paaslam is (vgl. 1 Kor. 5:7). Hij geeft de beker van het verbond aan de discipelen, waarbij het twaalftal symbool staat voor de twaalf stammen van Israël (Matt. 19:28; Openb. 21:12–14).

Dat met de instelling van het avondmaal nog niet de volledige vervulling van het nieuwe verbond aanbreekt, blijkt onder andere uit de verwijzing dat deze maaltijd gehouden wordt "totdat Hij komt" (1 Kor. 11:26), namelijk totdat het koninkrijk van God en het nieuwe verbond volledig gerealiseerd zullen worden.

Paulus verwerkt in 2 Korinthe 3 het nieuwe verbond en past dat toe op de gelovigen in Jezus. In Jeremia 31:31 wordt geen werk van de Geest genoemd, maar Paulus betrekt dit er wel bij en geeft aan dat de Geest in de harten van de gelovigen geschreven heeft. De apostel sluit hierin aan bij Ezechiël 36:26–27. Het nieuwe verbond is superieur aan het mozaïsche verbond.

De meerwaarde van het nieuwe verbond komt ook aan de orde in Hebreeën 8—10, waar de profetie van Jeremia uitvoerig wordt geciteerd (8:8–12). De nadruk ligt hier op het definitieve karakter van vergeving door het offer van Christus. Onder het oude verbond moest een priester steeds weer het aardse heiligdom binnengaan om daar offers te brengen. In het nieuwe verbond heeft Jezus, de hemelse hogepriester, eens en voor altijd het offer van zijn leven gebracht tot vergeving van zonden.

---

[34] Vergelijk M.J. Paul, *Het nieuwe verbond en de uitleg van de profetieën over de toekomst van Israël* (Baarn: Willem de Zwijgerstichting, 2013).

Het is van belang dat ook in de nieuwtestamentische teksten het nieuwe verbond de opvolger is van het verbond aan de Sinaï, en niet direct van andere verbonden. Het verbond met Abraham is niet vervangen en blijft nog steeds gelden. Er blijft een band tussen God en het volk dat de gekomen Messias afwijst (Rom. 9:1–4; 11:1–2, 25–26). De genadegaven en de roeping van God zijn onberouwelijk; ze worden niet ongedaan gemaakt (11:29). Dit is in overeenstemming met de belofte in Jeremia dat het volk Israël altijd, zo lang de zon en de maan er zijn, een natie voor Gods aangezicht zal zijn (Jer. 31:35–37; 33:20–22).[35]

Die nieuwe bedeling is ook een uitvloeisel van de verbonden met Abraham en David, die vervuld worden in Jezus de Messias (vgl. Rom. 4; Gal. 3:13–18). De bedekking bij het lezen van het oude verbond (van de Sinaï) wordt door Christus weggenomen (2 Kor. 3:14). Mensen worden dienaren van het nieuwe verbond door de Geest die levend maakt (vs. 6).

Er is dus continuïteit, maar er zijn ook verschillen. Hebreeën 8:13 geeft zelfs aan dat het oude verbond verouderd is en op het punt staat te verdwijnen. Uit het verband blijkt echter dat deze uitspraak de offerdienst en het hogepriesterschap betreft.[36] Er is een nieuwe hogepriester naar de orde van Melchizedek. Jezus uit de stam van Juda komt in de plaats van Aäron uit de stam van Levi (7:14). Toch is dat niet zomaar gebeurd, want in dit verband wordt Psalm 110:4 geciteerd (7:21). De wijziging is mogelijk op basis van deze eerdere aankondiging in de Schrift. Hebreeën 7:12 verbindt

---

[35] Het is opmerkelijk dat in Jer. 31:36 niet het woord *ʿam* "volk" wordt gebruikt, dat we meestal aantreffen voor Israël als verbondsvolk, maar *gōj* "volk, natie" dat meer het geopolitieke aspect onderstreept (vgl. 33:24) en dat meestal gebruikt wordt m.b.t. omringende volken. De parallellie tussen het verbondsbegrip "nageslacht van Israël" en het geopolitieke *gōj* "volk, natie" geeft aan dat in dit vers zowel het blijvende karakter van de (herstelde) verbondsrelatie beoogd wordt, als de concrete uitwerking daarvan in een (hersteld) voortbestaan van het volk als etnische, geografische en politieke realiteit, zoals ook de volken om Israël heen dat zijn.

[36] Mark S. Kinzer schrijft over de brief aan de Hebreeën: "When speaking of changes in the Torah, the author deals exclusively with the tabernacle/temple and its associated institutions (the priesthood and the sacrifices). As Jewish history has shown, these elements of the Torah – while important – could be eliminated from Jewish life without the loss of the Torah or of the distinctive Jewish existence ordained in the Torah." *Postmissionary Messianic Judaism: Redefining Christian Engagement with the Jewish People* (Grand Rapids: Brazos, 2005), 93.

verandering van het priesterschap ook met verandering van de wet. Die verandering betreft echter niet het hele verbond en alle wetsregels, maar het priesterschap.[37] De auteur geeft aan dat Jezus Borg is geworden van een beter verbond (7:22).

De Brief aan de Hebreeën laat daarnaast zien dat het verbond met Abraham nog steeds geldt (2:16; 6:13–18; 7:1–10; 11:8–19).

10. Vervulling in fasen

Jeremia spreekt over concrete zaken die in de periode daarna, ook in de tijd van het Nieuwe Testament en de latere geschiedenis van Israël en de christelijke gemeente, nog niet gerealiseerd zijn. De algehele vernieuwing en toewijding aan God zijn nog niet verwerkelijkt, ook niet na de uitstorting van de Geest (Hand. 2). We missen nu nog steeds de volmaaktheid en de volledige verbondszegen.[38]

Wie meent dat deze zaken in de hemelse heerlijkheid tot vervulling zullen komen, heeft een probleem met de grote aandacht voor het land en voor Jeruzalem in de profetieën van Jeremia. In de voorzeggingen van het nieuwe verbond komen veel geopolitieke aspecten naar voren. De gelovige overlevenden van het volk zullen de stad Jeruzalem en het land weer in bezit nemen.

Met de komst van Jezus, volbracht in kruis en opstanding, is het messiaanse rijk in beginsel aangevangen, maar nog niet ten volle aangebroken. Paulus kenmerkt de huidige heilstijd als “ten dele” in tegenstelling tot “het volmaakte” dat nog komt (1 Kor. 13:9–12). Het Koninkrijk van God in de

---

[37] Daniel I. Block maakt een vergelijking met Exodus 25:8–9, 40. De tabernakel is gebouwd als afbeelding (“replica”) van het hemelse heiligdom. De vormgeving op aarde kan wijzigen, maar de hemelse realiteit blijft. *Covenant: The Framework of God’s Grand Plan of Redemption* (Grand Rapids: Baker, 2021), 509-511.

[38] Philip E. Hughes schrijft: “But it is only eschatologically, with the introduction of the new heaven and the new earth, populated with the multitude of the redeemed, that this covenant promise [Heb. 8:10] attains its ultimate fulfillment.” *A Commentary on the Epistle to the Hebrews* (Grand Rapids: Eerdmans, 1977), 301.

tijd na de opstanding van Christus kan het beste getypeerd worden met: al wel aanwezig, maar nog niet voltooid. Pas met de komst van Jezus in heerlijkheid zal ook het messiaanse rijk in volmaaktheid en heerlijkheid aanbreken. In deze tussentijd tussen opstanding en wederkomst ligt alle nadruk op de vergeving en Gods vernieuwende werk. Zij die bij Jezus Christus horen, krijgen deel aan het nieuwe verbond. De geopolitieke aspecten van dit verbond blijven uitstaan totdat het messiaanse rijk in volmaaktheid aanbreekt.

Paulus had veel verdriet over de verwerping van de Messias door zijn eigen volk. Hij ziet uit naar de toekomst wanneer na de verwerping de aanneming komt (Rom. 11:15). Eens zal heel Israël zalig worden (11:26) en dan zullen ook de beloften van Jeremia verder in vervulling gaan.

In het bovenstaande is gekozen voor een heilshistorische benadering. Eerst komt het Oude Testament aan de orde, in alle concreetheid. Daarna is het nodig te zien hoe het Nieuwe Testament hiermee omgaat, en aspecten van de profetieën van Jeremia aanhaalt. Zoals vaak het geval is, gebruiken de schrijvers van het Nieuwe Testament teksten uit de Schriften om een nieuwe gebeurtenis te duiden en meermalen vindt een gedeeltelijke vervulling plaats. Dit is in overeenstemming met de gangbare wijze van Schriftuitleg en toepassing.[39] Het is echter niet juist om aan te nemen dat gebeurtenissen in de huidige heilstijd de laatste en finale vervulling zijn van profetische teksten en dat geldt ook Jeremia 31—33. Als men dat toch doet, leidt dat tot een gewrongen verklaring, waarbij een groot deel van de boodschap van Jeremia vergeestelijkt moet worden. Christus is immers niet gekomen om de wet en de profeten te ontbinden, maar om die te vervullen (Matt. 5:17). Daartoe behoort ook dat Hij in zijn leven en sterven de eerder gedane beloften bekrachtigt (Rom. 15:8).

---

[39] Simon Kasher, "The Interpretation of Scripture in Rabbinic Literature," in *Mikra: Text, Translation, Reading, and Interpretation of the Hebrew Bible in Ancient Judaism and Early Christianity*, edited by Martin Jan Mulder and Harry Sysling (Peabody: Hendrickson, 2004), 547–594.

11. Het Apostelconvent (Hand. 15)

In het Nieuwe Testament gaat de boodschap van het Evangelie ook naar de volken. Daar rijst de vraag in welke mate de gelovigen uit de volken trouw moeten zijn aan de Thora. Hierover wordt verschillend gedacht, maar tijdens een belangrijke bijeenkomst in Jeruzalem, het zogenaamde Apostelconvent, valt de beslissing dat de gelovigen uit de volken enige elementaire bepalingen in acht moeten nemen, maar niet de gehele Thora van Mozes hoeven te volgen (Hand. 15).[40] Voor alle duidelijkheid: de regels voor de Joodse gelovigen blijven hetzelfde, maar voor de buitenstaanders die gaan geloven in Jezus, gelden minder bepalingen. Zij hoeven zich niet te laten besnijden (15:5,27-29). Maar Paulus besnijdt direct na dit fundamentele besluit Timotheüs, omdat die een Joodse moeder had.[41]

Er zijn dus twee groepen volgelingen van Jezus in het boek Handelingen: Thoragetrouwe Joden en gelovigen uit de volken die lang niet alle regels van de Thora in acht nemen.

In de loop van de kerkgeschiedenis heeft de tweede groep de overhand gekregen. Voor zover bekend waren op de eerste concilies geen Messiasbelijdende Joden aanwezig. Daar zijn allerlei besluiten genomen, waardoor alle christenen steeds meer afstand moesten doen van Joodse gewoonten. Op den duur werd het voor christenen verboden de sabbat te houden (ze moesten de zondag houden), verboden het Pascha te vieren met ongezuurd brood, of enig Joods gebruik te volgen (zoals de besnijdenis). De Joodse christenen werden zelfs in de ban gedaan als ze hieraan geen gehoor gaven.[42]

---

[40] De Talmoed beschrijft in traktaat Sanhedrin 56a–57b het verschil in wetgeving voor Israël en voor de nakomelingen van Noach, d.w.z. de andere volken. Er zijn zeven geboden voor de mensheid, terwijl Israël de Thora kreeg. Vgl. Hilary Le Cornu and Joseph Shulam, *A Commentary on the Jewish Roots of Acts* (Jerusalem: Netivyah, 2003), 825–840.
[41] Le Cornu and Shulam, *Acts*, 857–866.
[42] Zie voor een overzicht van de uitgevaardigde wetten, James Parkes, *The Conflict of the Church and the Synagogue: A Study in the Origins of Antisemitism* (New York: World Publishing Company, 1961), "Appendix One: Legislation Affecting the Jews from A.D. 300 to 800," 379–391.

Dit is een grote tragedie. De oorspronkelijke bedoeling van het Nieuwe Testament werd omgedraaid. De eerste Joodse gelovigen in Jezus vroegen zich af hoe de gelovigen uit de volken door hen geaccepteerd konden worden. Het antwoord was dat ze niet hoefden te volden aan specifieke Joodse eisen (Hand. 15). Later vroeg de kerk uit de volken: kunnen Joden lid van onze kerk worden? Het antwoord was dat dit mogelijk was, maar wel onder de voorwaarde dat zij hun achtergrond moesten verloochenen. Kort gezegd: het was de keuze tussen Mozes en Jezus, omdat een samengaan ondenkbaar was.

Als voorbeeld dient een stukje van een geloofsbelijdenis, uitgevaardigd tijdens een concilie in Toledo in Spanje (7e eeuw):[43]

> Ik verwerp hier en nu elke gewoonte of gebruik van het Joodse geloof en ik verafschuw alle ceremonies en wetten die ik vroeger gehouden heb. In de toekomst zal ik geen enkele daaruit voortvloeiende rituele handeling of feest vieren, noch enig ander gebruik uit de tijd van mijn dwaling; ik beloof dat ik mij er niet meer mee bezig zal houden. Verder doe ik afstand van alle dingen die door de christelijke leer verboden of verafschuwd worden. (Hier volgt de geloofsbelijdenis van Nicea.) In naam van deze geloofsbelijdenis, die ik werkelijk geloof en met heel mijn hart vasthoud, beloof ik dat ik nooit zal terugkeren naar het braaksel van het Joodse bijgeloof. Nooit meer zal ik een van de Joodse ceremoniën, waaraan ik verslaafd was, vervullen en die zelfs niet eens koesteren.

Dergelijke eisen zijn een belangrijke reden geweest waarom in de loop der eeuwen zo weinig Joden konden geloven in Jezus: ze moesten immers kiezen tussen Mozes en Jezus, tussen de Thora en een kerk die de handhaving van grote delen daarvan verbood.

---

[43] Dit betreft een bepaling uit het rijk van de Visigoten, uit de zevende eeuw, de tijd van koning Erwig (Leges Visigothorum 12.3.14). Zie hiervoor Parkes, *The Conflict of the Church and the Synagogue*, 395. Vgl. ook Michael L. Brown, *Bloed aan onze handen. De tragische geschiedenis van de kerk en het Joodse volk* (Zwolle: Scholten, 2022), 168.

De laatste jaren komt daarin verandering. Er zijn steeds meer Messiasbelijdende Joden, anders gezegd: Joodse gelovigen in Jezus, die allerlei bepalingen uit de Thora in praktijk willen brengen. Er is een grote diversiteit in standpunten te bespeuren, maar velen willen nadrukkelijker de Joodse identiteit integreren.

De vraag rijst of dit kan. Is het voor hen mogelijk alles in praktijk te brengen, of brengt het geloof in Christus ook wijzigingen aan in gehoorzaamheid aan de Thora? Is die Thora eeuwig en onveranderlijk, of zijn ook aanpassingen mogelijk in de loop van de tijd? Richard Harvey heeft de variatie in opvattingen van de Messiasbelijdende Joden ten opzichte van de Thora in kaart gebracht.[44]

12. De goddelijke Thora in verschillende tijden

Het lijkt mij belangrijk om bij Gods Thora als uitgangspunt te nemen dat God onze Schepper is en zijn wil bekend gemaakt heeft gedurende een lange periode. De Bijbel beschrijft een periode van duizenden jaren. In die periode blijkt een grote continuïteit in Gods handelen. Hij stelt normen, zegent en straft. De omgang met God in de hof van Eden (voor zover bekend) was anders dan na de verdrijving uit de hof. Ook in het verbond met Noach treden er wijzigingen op. En toch is de kern van de omgang steeds hetzelfde, al krijgt die in de genoemde situaties een specifieke toespitsing. Daarom is het mogelijk te spreken over "Gods eeuwige Thora" terwijl die gestalte krijgt in bepaalde perioden en – in het geval van Israël – voor speciale doelgroepen.

Het betekent dat Abram mocht trouwen met zijn halfzuster Sarai (Gen. 20:2,12), terwijl zulke huwelijken later verboden werden. Het betekent dat het erfrecht eerst via de mannelijke lijn geregeld was, terwijl de situatie van de dochters van Selofchad/Zelafead de aanleiding vormde voor een wijziging, zodat het land binnen de stam bleef (Num. 27:1–11; 36:1–12).

---

[44] Richard Harvey, *Mapping Messianic Jewish Theology: A Constructive Approach* (Milton Keynes: Paternoster, 2009), 140–222.

De eredienst onder Israël kon in bepaalde opzichten wijzigen (plaats, tempel, muziek), maar de grondnoties blijven hetzelfde. Als Messiasbelijdende Jood geeft David Stern in zijn *Jewish New Testament Commentary* aan dat de Thora van Mozes en de Thora van de Messias in principe hetzelfde zijn, al zijn er wel enige wijzigingen. "Zichtbare veranderingen betekenen geen opheffing, maar toepassing van de eeuwige Thora op de nieuwe historische situatie die het gevolg is van de eerste komst van de Messias. De centrale eis van de Thora blijft ongewijzigd."[45] Stern vervolgt met het voorbeeld van de grondwet van de Verenigde Staten. Deze is hetzelfde gebleven in de loop van de tijd, ook al zijn er amendementen geweest en zijn specifieke bepalingen verschillend geïnterpreteerd door de rechtbanken.

Stern gaat verder op deze zaken in bij de bespreking van Galaten 6:2, waar sprake is van "de Thora van Christus." Het is een uitdrukking die alleen hier voorkomt. Het past bij de Messias om zijn eigen regels uit te vaardigen, als weerspiegeling van Gods eeuwige Thora. In Midrasj Kohelet Rabba 11:8 wordt als soortgelijke uitdrukking "de Thora van de Messias" gebruikt.[46] Daar staat dat de Thora die iemand in dit leven bestudeert *hèbèl* ("damp") is ten opzichte van de Thora van de Messias. Dit houdt in dat dit onderwijs niet precies hetzelfde hoeft te zijn, al is er natuurlijk wel veel continuïteit. In Jesaja 42:1–4 is de Knecht de nieuwe leraar van de Thora: Hij zal het recht op aarde brengen. En op zijn Thora (wet, wetsonderricht, onderwijs) zullen de kustlanden wachten.

Toegepast op Jezus is de overtuiging van Stern: Hij handhaafde de Thora van Mozes. In termen van Messiasbelijdende uitleg sluit de eeuwigheid van de Thora wijzigingen in historische manifestaties en toepassingen op de maatschappij niet uit.

---

[45] David H. Stern, *Jewish New Testament Commentary* (Jerusalem: Jewish New Testament Publications, 1992, 6th ed., 1998), 569–570. Ook Willem J. Ouweneel gaat uit van "de eeuwige Torah" waarbij de wetgeving in de Bijbel een gestalte of afspiegeling daarvan is. Volgens hem staat "de Messiaanse Torah" niet tegenover "de Mozaïsche Torah," maar is er juist de vergeestelijking, de verdieping en de verrijking van. *Hoe lief heb ik uw wet! De Eeuwige Torah tussen oude en nieuwe verbond* (Vaassen: Medema, 2001), 37,123.
[46] Vgl. ook Kohelet Rabba 2:1.

13. Gelovigen uit de Joden en de heidenen

Bij de verwerking van de teksten over het nieuwe verbond in het Nieuwe Testament is meermalen de doelgroep in eerste instantie Joods (de twaalf discipelen; de aangeschrevenen in de brief aan de Hebreeën), maar in 2 Korinthe 3 is een ruimer gebruik te zien, omdat die gemeente een gemengde samenstelling heeft. De deelname van gelovigen uit de volken geldt ook voor de beschrijving van het avondmaal in 1 Korinthe 11.

Dat roept de vraag op of het nieuwe verbond ook betrekking heeft op de gelovigen uit de volken. De teksten in Jeremia zijn direct verbonden met de twaalf stammen, met het beloofde land en met Jeruzalem. De andere volken komen in de context van het nieuwe verbond niet ter sprake. Hoe is het dan mogelijk dat anderen delen in de zegen voor Israël?

In andere hoofdstukken laat Jeremia wel blijken dat het toekomstige heil niet beperkt blijft tot Israël, maar dat ook andere volken daarin mogen delen (Jer. 3:17; 4:2; 12:14–16 en 16:19–21).

Zoals eerder al naar voren kwam, blijft in de Bijbel het verbond met Abraham intact. Van de aanvang af is het de bedoeling geweest dat de volken via Abraham gezegend zouden worden (Gen. 12:3). Bij de profeet Jesaja staan duidelijke aanwijzingen dat er een nieuwe bedeling komt waarin gelovigen uit de volken meedoen met de verering van de God van Israël (Jes. 2:1–5; 56:3–8; 66:18–21). Het blijkt daar ook dat de Knecht van JHWH een tweevoudige taak heeft: Hij is tot een verbond voor het volk Israël en tot een licht voor de volken gesteld (Jes. 42:6; 49:6–8).[47] Later sluit Simeon hierbij aan en zegt dat het Kind in zijn armen is tot “een licht om de volken te verlichten en om uw volk Israël te verheerlijken” (Luk. 2:32). Ook hier blijkt de dubbele opdracht voor de Messias. Wanneer Hij de komst van het nieuwe verbond realiseert, is het daarom mogelijk dat niet slechts Israël de zegeningen ervan ontvangt, maar dat ook de volken daarin delen.

In Jeremia 30—33 staat de kern, maar blijkbaar zijn er meer aspecten van het nieuwe verbond. Andere Bijbelgedeelten en de latere vervulling mogen in de

[47] Zie de uitleg van deze teksten in par. 7.

uitleg ervan betrokken worden, met name de belofte van een nieuwe geest door de werking van de Geest (Ezech. 36:26–27; Joël 3:1–5[V2:28–32]).

Paulus schrijft dat de christenen in Klein-Azië door Christus dicht bij God en zijn volk zijn gekomen. De muur die eens scheiding maakte tussen Joden en heidenen, is afgebroken. Hierdoor zijn de gelovigen uit de volken medeburgers van de heiligen en huisgenoten Gods geworden (Ef. 2:13–14,19). Daarom is het problematisch om de kerk en het volk Israël al te scherp te onderscheiden en tegen elkaar uit te spelen.

Ook is van belang te beseffen in welke mate de gelovigen uit de volken delen in de zegeningen van het verbond met Abraham en van het nieuwe verbond. Paulus zegt in Galaten 3 dat de gelovigen "gezegend" worden met Abraham (vs. 8,9,14).[48] Dat is echter niet hetzelfde als volledig participeren in het verbond. Tot het verbond met Abraham behoren immers ook: besnijdenis, veel nakomelingen, bezit van het land Kanaän en koningen die geboren zullen worden (Gen. 15 en 17). Deze zaken zijn niet van toepassing voor de gelovigen uit de volken. De kern van het verbond is dit echter wel en die luidt: "Ik ben uw God, u bent Mijn volk". Zij die geloven in Jezus Christus mogen behoren tot het geestelijke nageslacht van Abraham. "En als u van Christus bent, dan bent u Abrahams nageslacht en overeenkomstig de belofte erfgenamen" (Gal. 3:29).

Het Nieuwe Testament geeft niet aan dat de gelovigen uit de Joden deel hebben aan alle beloften die aan Abraham gedaan zijn. Zij delen wel in de grootste voorrechten, maar bepaalde beloften behoren specifiek tot het nageslacht van Abraham en tot de messiaanse toekomst. Binnen de

---

[48] Paulus gebruikt het woord "zaad" ("nageslacht") in twee betekenissen: de gewone, collectieve betekenis in Rom. 4:18, en de speciale betekenis in het enkelvoud in Gal. 3:16 om aan te geven dat de zegen via Christus naar de volken gaat. "Dat wil niet zeggen dat het verbond evenzeer de volkerenwereld geldt. God maakt wel degelijk – een in de geschiedenis maar al te vaak ergerniswekkend gevonden – onderscheid ten gunste van Israël. Het verbond blijft beperkt tot Abraham en zijn nageslacht. Maar de hierin vervatte zegen stroomt om zo te zeggen over naar de volkeren voor zover die Israël zegenen, dat wil zeggen zich oriënteren aan de wijze waarop God met Israël in het verbond verkeert," aldus G. van den Brink en C. van der Kooi, *Christelijke dogmatiek. Een inleiding* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2012), 333.

geestelijke eenheid van de gemeenten zijn er verschillen,[49] maar allen ontvangen de zegeningen door de Middelaar en Hogepriester van het nieuwe verbond (Heb. 8:6; 9:11,14).

14. De naamgeving "Oude Testament" en "Nieuwe Testament"

Voordat ik naar de conclusies ga, is het van belang nog kort in te gaan op de naamgeving "Oude Testament" en "Nieuwe Testament".

De kerk van de tweede en derde eeuw bestreed vaak het Jodendom. Veel kerkvaders beschouwden de Joden als het verworpen volk, dat vervangen was door de kerk. Wanneer men sprak over de Joden, werd het oude verbond geplaatst tegenover het nieuwe verbond. Tegen het einde van de tweede eeuw werden de evangeliën en andere apostolische geschriften aangeduid als "het Nieuwe Testament" en de Hebreeuwse geschriften als "het Oude Testament".[50] De benaming sluit aan bij 2 Korinthe 3:14, waar Paulus zinspeelt op het lezen van het "oude verbond" in de synagoge.[51] Toch is er een wijziging, want hierdoor wordt de bepaling "oud" uitgebreid tot alle Hebreeuwse canonieke geschriften en betreft die niet alleen het verbond aan de Sinaï. Daardoor verdwijnt het zicht op de blijvende geldigheid van het verbond met Abraham.

Zoals duidelijk geworden zal zijn, wil ik de inhoud van het Oude en Nieuwe Testament dichter bij elkaar houden.

---

[49] Binnen de geestelijke eenheid die in Gal. 3:28 genoemd wordt, kan de afstamming een rol blijven spelen, evenals het onderscheid tussen man en vrouw. Het nieuwe verbond vervangt dus niet het verbond met Abraham. "In het licht van het bovenstaande moeten christenen uit de heidenen het niet vreemd vinden wanneer hun joodse geloofsgenoten willen vasthouden aan verbondstekenen als besnijdenis en (zaterdagse) sabbatsviering. Op deze manier doen ze immers recht aan het blijvend karakter van het verbond van God met het volk van zijn eerste liefde," aldus Van den Brink en Van der Kooi, *Christelijke dogmatiek*, 331.

[50] Mart-Jan Paul, "Het Nieuwe Testament als voortzetting en voltooiing van het Oude Testament," in Koorevaar en Paul (red.), *Theologie van het Oude Testament*, 2013, 387–412, speciaal 395–398.

[51] NBV21 vertaalt in vers 14 terecht "het oude verbond"; HSV ten onrechte "het Oude Testament."

15. Conclusie

Welke Thora wordt in Jeremia 31 bedoeld? Dat lijkt de wetgeving aan de Sinaï te zijn, maar ook Deuteronomium kan meegerekend zijn. Ik kom nu terug op de twee kritische stemmen aan het begin: Joodse beschuldigingen dat het nieuwe verbond niet op christenen van toepassing kan zijn. Het eerste argument is het zeer negatieve gedrag van de christenen, zeker ten opzichte van de Joden. Hier valt helaas weinig tegenin te brengen. Op sommige plaatsen was enige verdraagzaamheid, maar in veel christelijke landen werden de Joden zwaar vervolgd. Hierdoor hebben de christenen grote belemmeringen opgeworpen om in Jezus te gaan geloven.

In ieder geval blijkt daaruit dat het nieuwe verbond nog niet in volle werkelijkheid is gekomen. Ook in het Nieuwe Testament is er sprake van een aanvang. En de eeuwenlange kerkgeschiedenis maakt duidelijk dat het nieuwe verbond bij christenen nog niet volledig gerealiseerd is.

Van Joodse kant mag gevraagd worden meer rekening te houden met de aanpassingen van de Thora in de loop van de geschiedenis. Er is een eeuwige, goddelijke wil, maar de regels die daaruit voortvloeien zijn in de loop van de geschiedenis niet altijd precies hetzelfde gebleven. In het bijzonder kan aandacht gevraagd worden voor de unieke positie van de Messias, die ook het recht heeft aanpassingen te verrichten.

Verder is van belang dat de christenen uit de volken de meerderheid hebben gekregen, en dat het aantal Joodse gelovigen in Jezus, vaak aangeduid als Messiasbelijdende Joden, de minderheid vormden. Het is waar dat de meeste christenen zich niet aan de hele Thora houden, maar dit staat in het licht van de besluiten van het Apostelconvent. De gelovigen uit de volken hoeven zich niet aan alle voorschriften van de Thora van Mozes te houden. Dit standpunt ligt in het verlengde van de Joodse opvatting dat die Thora alleen voor Israël is, terwijl de volken zich aan minder regels behoeven te houden (de “Noachitische geboden”).

Op grond hiervan meen ik dat christenen zich terecht op het nieuwe verbond beroepen. Alle misbruik ervan sluit het goede gebruik niet uit.

Daarbij is wel van belang dat de gelovigen uit de volken blijven beseffen wie de eerste doelgroep van het nieuwe verbond is: het huis van Israël en het huis van Juda (Jer. 31:31).[52]

De belofte blijft dat God zijn Thora in het hart van de Israëlieten zal schrijven. Dit is de ene, eeuwige Thora, niet in de tijdelijke gestalte van vroeger, maar de Thora in haar volheid, haar rijkste, diepste zin, zoals die gestalte heeft gekregen in Christus. Het zal zijn "de Thora van de Messias" (Gal. 6:2; vgl. 1 Kor. 9:21). Dit perspectief spoort aan om uit te zien naar wat God onder Israël en de volken doen zal. Juist in onze tijd is het van belang dat christenen zich realiseren wat dit betekent en daarvan getuigen!

Het zal duidelijk zijn dat ik veel continuïteit tussen het Oude en het Nieuwe Testament zie. Het is een principiële keuze om het Nieuwe Testament vooral vanuit het Oude te lezen, ook wanneer expliciete verwijzingen ontbreken. Dit geldt ook de toekomstverwachting, omdat de nieuwtestamentische schrijvers zich baseerden op de vroegere openbaring en deze veronderstellen.
De benamingen van beide delen van de Bijbel roepen misverstanden op, doordat een typering van het Sinaïverbond toegepast werd op heel de Hebreeuwse Bijbel. Al te gemakkelijk behandelen christenen grote delen ervan als "verouderd." Het gezichtspunt dat deze Thora uitdrukking is van Gods eeuwige wil en daarmee zeer belangrijke principes naar voren brengt, kan ons helpen de rijkdom ervan meer te beseffen.[53]

---

[52] Daniel I. Block noemt daarom het beloofde nieuwe verbond "the new Israelite covenant." Hij doet dat ook in de bespreking van het nieuwe verbond in het Nieuwe Testament. *Covenant: The Framework of God's Grand Plan of Redemption* (Grand Rapids: Baker, 2021), 275–276, 516–530.
[53] Mart-Jan Paul, "De blijvende relevantie van de oudtestamentische wetgeving," *Theologia Reformata* 49 (2006), 38-60.

Woorden van dank

Graag eindig ik met enige woorden van dank. In 2002 wilde de ETF Leuven de banden met de Christelijke Hogeschool Ede versterken. De ETF Leuven had in Nederland een eigen zaterdagopleiding op hbo-niveau en men wilde deze onderbrengen bij de CHE. Ook konden enige docenten van de CHE in Leuven een benoeming in deeltijd krijgen. Met dr. Pieter A. Siebesma en dr. Chris Fahner werd ik benoemd. Het stemt dankbaar dat ik 23 jaar lang dit werk heb mogen doen.[54] Veel dank aan de staf en de collega's voor de goede contacten. Daarbij wil ik speciaal prof. dr. Hendrik Koorevaar noemen, met wie ik samen diverse bundels heb gepubliceerd,[55] en prof. dr. Koert van Bekkum,[56] de laatste jaren voorzitter van de vakgroep Oude Testament.[57]

Het was verrijkend om met studenten vanuit allerlei landen op te trekken. Ik dank ook de promovendi Raymond Hausoul, Michaël De Luca en Randall Ford, die hun doctorsgraad behaalden en Bram van den Heuvel die op weg is naar de afronding.

Mijn vrouw Nelleke heeft mij in deze jaren steeds gesteund en daarvoor wil ik haar ook op deze plaats hartelijk danken.

---

[54] Mart-Jan Paul, "Old Testament Exegesis and Biblical Theology from an Ede/Leuven Evangelical Perspective," in *The Present State of Old Testament Studies in the Low Countries: A Collection of Old Testament Studies Published on the Occasion of the Seventy-Fifth Anniversary of the Oudtestamentisch Werkgezelschap*, ed. Klaas Spronk (Leiden: Brill, 2016), 210–227.
[55] Koorevaar, Hendrik en Mart-Jan Paul (red.), *Theologie van het Oude Testament. De blijvende boodschap van de Hebreeuwse Bijbel* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2013; 4e druk 2019). Dit werk is ook in het Duits en Russisch vertaald. Idem, *The Earth and the Land: Studies about the Value of the Land of Israel in the Old Testament and Afterwards* (Berlin: Peter Lang, 2018). Als redacteur heb ik meegewerkt aan Walter Hilbrands und Hendrik J. Koorevaar (Ed.), *Einleitung in das Alte Testament. Ein historisch-kanonischer Ansatz* (Giessen: Brunnen, 2023).
[56] Koert van Bekkum and Eric Peels, "Revelation, History and Religious Plurality: Old Testament Studies from the Apeldoorn/Kampen Reformed Perspective" *in The Present State of Old Testament Studies in the Low Countries. A Collection of Old Testament Studies Published on the Occasion of the Seventy-Fifth Anniversary of the Oudtestamentisch Werkgezelschap*, ed. Klaas Spronk (Leiden: Brill, 2016), 30–46.
[57] De dank aan collega Van Bekkum betreft ook de suggesties bij een eerdere versie van deze rede.

Wat is het belangrijk om naar Gods Woord te luisteren en dat zo goed mogelijk uit te leggen en door te geven aan anderen. Onze goede God heeft mij kracht en gezondheid gegeven om dit werk te mogen doen. *Soli Deo Gloria*.

Bibliografie

Adeyemi, Femi. *The New Covenant Torah in Jeremiah and the Law of Christ in Paul.* New York: Peter Lang, 2014.

Bekkum, Koert van and Eric Peels. "Revelation, History and Religious Plurality: Old Testament Studies from the Apeldoorn/Kampen Reformed Perspective." In *The Present State of Old Testament Studies in the Low Countries: A Collection of Old Testament Studies Published on the Occasion of the Seventy-Fifth Anniversary of the Oudtestamentisch Werkgezelschap*, edited by Klaas Spronk, 30–46. Leiden: Brill, 2016.

Block, Daniel I. *Covenant: The Framework of God's Grand Plan of Redemption.* Grand Rapids: Baker, 2021.

Brink, G. van den en C. van der Kooi. *Christelijke dogmatiek. Een inleiding*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2012.

Brown, Michael L. *Bloed aan onze handen. De tragische geschiedenis van de kerk en het Joodse volk*. Zwolle: Scholten, 2022.

Cohen, Mark R. *Under Crescent and Cross: The Jews in the Middle Ages.* Princeton: Princeton University Press, 1994.

De Luca, Michaël. "Quelle « nouvelle alliance » pour les Juifs messianiques ? Une étude comparative de la réception de Jérémie 31:31–34 dans le mouvement juif messianique contemporain." PhD thesis, Evangelische Theologische Faculteit, Leuven, 2020.

Elon, Menachem. "Levirate marriage." *Encylopaedia Judaica,* second edition, 12:725–728.

Enns, Peter. "Law of God." *NIDOTTE*, 4:893-900.

Fischer, Georg. *Jeremia 26—52*. HThKAT. Freiburg im Breisgau: Herder, 2005.

Ford, Randall Craig. "'The New Covenant' in Jeremiah 31 in Jewish Literature from the First Century until the Time of Don Isaac Abravanel." PhD thesis, Evangelische Theologische Faculteit, Leuven, 2023.

Harvey, Richard. *Mapping Messianic Jewish Theology. A Constructive Approach.* Milton Keynes: Paternoster, 2009.

Harvey, Warren. "Torah." *Encyclopaedia Judaica,* second edition, 20:44–45.

Herr, Moshe David. "Monogamy." *Encyclopaedia Judaica,* second edition, 14:447–448.

Hilbrands, Walter en Hendrik J. Koorevaar (Ed.). *Einleitung in das Alte Testament. Ein historisch-kanonischer Ansatz*. TVG Lehrbücher. Giessen: Brunnen, 2023.

Hughes, Philip Edgecumb. *A Commentary on the Epistle to the Hebrews*. Grand Rapids: Eerdmans, 1977.

Kasher, Simon. "The Interpretation of Scripture in Rabbinic Literature." In *Mikra: Text, Translation, Reading, and Interpretation of the Hebrew Bible in Ancient Judaism and Early Christianity,* edited by Martin Jan Mulder and Harry Sysling, 547–594. Peabody: Hendrickson, 2004.

Kilchör, Benjamin. *Mosetora und Jahwetora. Das Verhältnis von Deuteronomium 12–26 und Exodus, Levitikus und Numeri*. BZABR 121. Wiesbaden: Harrassowitz, 2015.

Kinzer, Mark S. *Postmissionary Messianic Judaism: Redefining Christian Engagement with the Jewish People.* Grand Rapids: Brazos, 2005.

Koorevaar, Hendrik en Mart-Jan Paul (red.). *Theologie van het Oude Testament. De blijvende boodschap van de Hebreeuwse Bijbel*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2013; vierde druk, 2019. Duitse vertaling: *Theologie des Alten Testaments. Die bleibende Botschaft der hebräischen Bibel*. Giessen: TVG Brunnen, 2016. Russische vertaling: *Богословие Ветхого Завета*. Tsjerkasy: Colloquium, 2018.

—. *The Earth and the Land: Studies about the Value of the Land of Israel in the Old Testament and Afterwards*. Edition Israelogie 11. Berlin: Peter Lang, 2018.

Le Cornu, Hilary, and Joseph Shulam. *A Commentary on the Jewish Roots of Acts*. Jerusalem: Netivyah, 2003.

Lundbom, Jack R. *Jeremiah 21—36: A New Translation with Introduction and Commentary*. The Anchor Bible. New York: Doubleday, 2004.

Ouweneel, Willem J. *Hoe lief heb ik uw Wet! De eeuwige Torah tussen oude en nieuwe verbond*. Vaassen: Medema, 2001.

Parkes, James. *The Conflict of the Church and the Synagogue: A Study in the Origins of Antisemitism*. New York: World Publishing Company, 1961.

Paul, Mart-Jan. *Het Archimedisch punt van de Pentateuchkritiek. Een historisch en exegetisch onderzoek naar de verhouding van Deuteronomium en de reformatie van koning Josia (2 Kon. 22–23)*. Dissertatie Rijksuniversiteit Leiden, 1988.

—. "De blijvende relevantie van de oudtestamentische wetgeving." *Theologia Reformata 49* (2006), 38-60.

—. *Het nieuwe verbond en de uitleg van de profetieën over de toekomst van Israël*. Baarn: Willem de Zwijgerstichting, 2013.

—. "Het Nieuwe Testament als voortzetting en voltooiing van het Oude Testament." In *Theologie van het Oude Testament*, red. Hendrik Koorevaar en Mart-Jan Paul, 387–412.

—. "Old Testament Exegesis and Biblical Theology from an Ede/Leuven Evangelical Perspective." In *The Present State of Old Testament Studies in the Low Countries: A Collection of Old Testament Studies Published on the Occasion of the Seventy-Fifth Anniversary of the Oudtestamentisch Werkgezelschap*, edited by Klaas Spronk, 210–227. Oudtestamentische Studiën 69. Leiden: Brill, 2016.

—. "Oral Tradition in the Old Testament and Judaism. In *Sola Scriptura: Biblical and Theological Perspectives on Scripture, Authority, and Hermeneutics*, edited by Hans Burger, Arnold Huijgen, Eric Peels, 123–136. Leiden: Brill, 2018.

—. "Circumcision of the heart in Deuteronomy 30:6." In *The Vitality of Evangelical Theology: Celebrating ETF Leuven at 40*, edited by A.J. Beck, J. de Kock, S.C. van den Heuvel, 41–52. Leuven: Peeters, 2022.

—. "The New Covenant in the Context of the Book of Jeremiah." In *Covenant: A Vital Element of Reformed Theology*, edited by Hans Burger, Gert Kwakkel, Michael Mulder, 124–146. Leiden: Brill, 2022.

—. *Mattheüs. Bijbelverklaring met Joodse en archeologische achtergronden.* Apeldoorn: Labarum, 2025.

—. "The Servant as Covenant and Light: Isaiah 42:6 and 49:6, 8." In *Israel as a Hermeneutical Challenge*, edited by Arco den Heijer, Koert van Bekkum, Michael Mulder (te verschijnen).

Paul, M.J, G. van den Brink, J.C. Bette (red.). *Studiebijbel Oude Testament* (SBOT). 12 delen, Veenendaal: Centrum voor Bijbelonderzoek, 2004–2015. Jaarlijks bijgewerkt in de digitale editie e-Bijbelcommentaar, www.studiebijbel.nl.

Rembaum, Joel E. "The Development of a Jewish Exegetical Tradition Regarding Isaiah 53." *Harvard Theological Review* 75 (1982): 289–311.

Rothkoff, Aaron. "Prosbul." *Encyclopaedia Judaica,* second edition, 16:586–587.

Rydelnik, Michael. *The Messianic Hope: Is the Hebrew Bible Really Messianic?* Nashville: B&H Academic, 2010.

Schwarzfuchs, Simon R. "Crusades." *Encyclopaedia Judaica,* second edition, 5:310–315.

Skarsaune, Oscar en Reidar Hvalvik, ed. *Jewish Believers in Jesus: The Early Centuries*. Peabody: Hendrickson, 2007.

Skolnik, Fred, and Michael Berenbaum, ed. *Encyclopaedia Judaica,* second edition. Detroit: Thomson Gale/Keter, 2007.

Stern, David H. *Jewish New Testament Commentary*. Jerusalem: Jewish New Testament Publications, 1992; sixth edition, 1998.

Talmage, Frank Efraim, ed. *Disputation and Dialogue: Readings in Jewish-Christian Encounter*. New York: Ktav, 1975.

—. "Kimḥi, Joseph." *Encyclopaedia Judaica,* second edition, 12:157–158.

Waltke, Bruce K. *Genesis: A Commentary*. Grand Rapids: Zondervan, 2001.